

Άνοιγμα και ευχαριστίες

Το προσωπικό μου ενδιαφέρον για την κοινωνική καινοτομία εκδηλώθηκε όψιμα, ή τουλάχιστον εκδηλώθηκε όψιμα ως τέτοιο. Άλλωστε, και ο ίδιος ο όρος «κοινωνική καινοτομία» είναι σύγχρονος. Και όμως, στο πλαίσιο της σταδιακής μου ενασχόλησης με τις νοηματοδοτήσεις της κοινωνικής καινοτομίας, διαπίστωσα ότι ο όρος είναι πολύτιμος, όχι τόσο για τις απαντήσεις που μας δίνει, όσο για τα ερωτήματα που συνεχώς θέτει. Υπάρχει μια εκτενής κριτική βάση της οποίας διαπιστώνεται ότι ο όρος «κοινωνική καινοτομία» στερείται σαφών εννοιολογικών ορίων και ενός τελεσίδικου ορισμού. Ακαδημαϊκοί, πολιτικοί και πρακτικοί του πεδίου (practitioners), καλούν διαρκώς για περισσότερη έρευνα, περισσότερη μελέτη, για να καταφέρουμε επιτέλους να αποτυπώσουμε κάτι που δείχνει να διαφεύγει συνεχώς της προσοχής μας. Αυτές οι εκκλήσεις μοιάζουν μάλλον διασκεδαστικές, αν κάποιος συνειδητοποιήσει ότι ο όρος θα συνεχίζει απρόσκοπτα το εννοιολογικό του ταξίδι, καθώς δεν επιδέχεται τελεσίδικων νοηματοδοτήσεων. Η στενή του σύνδεση με τα εκάστοτε τοπικά, ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια δεν αφήνει πολλά περιθώρια για κάτι διαφορετικό. Μάλιστα, στην πραγματικότητα δεν αποτελεί ορισμό, αλλά μια αρένα εννοιολογικών (αντι)παραθέσεων. Είναι αυτός ο λόγος που κάνει την κοινωνική καινοτομία ξεχωριστή. Είναι αυτός ο λόγος που κάνει την κοινωνική καινοτομία να αναδεικνύει περισσότερα ερωτήματα, σε σχέση με αυτά που απαντά. Αν λοιπόν κάποιος προσεγγίσει τον παρόντα τίτλο με μια εύλογη απορία, αυτό φαίνεται πως αποτελεί ένα καλό πρώτο βήμα, για την εισαγωγή του στο πεδίο της κοινωνικής καινοτομίας.

Αυτή η εγγενής αμφισημία του όρου δημιουργεί ένα μεγάλο εύρος αποδοχής της κοινωνικής καινοτομίας από νεο-φιλελεύθερους οικονομολόγους, μέχρι ριζοσπαστικούς οικονομικούς γεωγράφους. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, συγκεντρώνει και μια ευρεία κριτική στο ίδιο ακριβώς φάσμα. Κι όμως, είναι αυτή ακριβώς η ανοικτότητα του όρου που κλείνει το μάτι σε ριζοσπαστικές θεωρήσεις, σε αυτές που προσεγγίζουν τα κοινωνικά ζητήματα ως αποτελέσματα συγκρουσιακών διαδικασιών, συστημικών αντιπαραθέσεων και θεσμικών συγκρούσεων. Αντιθέτως, η απολιτική διάσταση που προκρίνουν τα σύγχρονα νεο-φιλελεύθερα οικονομικά, μοιάζει να περιορίζει τόσο πολύ τον όρο «κοινωνική καινοτομία», που καταλήγει να περιγράφει την τεχνολογική καινοτομία απλά με όρους κοινωνικών επιστημών.

Ο ακαδημαϊκός διάλογος, ευτυχώς παραμένει ανοικτός. Σκοπός μου στο παρόν πόνημα είναι να τον διευρύνω λίγο ακόμα. Και η πρόθεση επαναπολιτικοποίησης του ζητήματος είναι συγκεκριμένη και διακριτή. Άλλωστε -όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 7 περί ποιοτικής έρευνας-, ο ερευνητής, μοιραία, καλείται να επιλέξει το «θεωρητικό του στρατόπεδο». Δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει ουδέτερη ερευνητική διαδικασία στην κοινωνική έρευνα. Όποιος πιστεύει το αντίθετο, έχει ήδη διαλέξει θεωρητικό στρατόπεδο.

Τέλος, οφείλω μια πρώιμη απάντηση σε εκείνες τις ριζοσπαστικές κριτικές που διατείνονται ότι, καθώς οι έννοιες που πραγματευόμαστε εδώ -κοινωνική καινοτομία και κοινωνική οικονομία, μεταξύ άλλων- ενθαρρύνονται και υποστηρίζονται από οργανισμούς που προωθούν μια νεο-φιλελεύθερη ατζέντα (όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ή η Παγκόσμια Τράπεζα), δεν μπορεί παρά να αποτελούν εργαλεία αυτής της ατζέντας. Απαντώ ότι τέτοιες κριτικές είναι συνήθως μονοδιάστατες και προέρχονται από μια θεωρητική απόσταση. Με μια τέτοια κριτική στάση ξεκίνησα κι εγώ την έρευνά μου στο πεδίο της κοινωνικής καινοτομίας. Εμπειρίες και παραδείγματα απ' όλη την Ευρώπη με έκαναν να αναθεωρήσω τη στάση μου. Η επιτόπια έρευνα, η έρευνα παραδειγμάτων, που αλλάζουν τις καθημερινές ζωές των ανθρώπων, δείχνουν ότι τα πεδία αυτά δεν αποτελούν προνομιακό πεδίο της νεο-φιλελεύθερης ατζέντας (όσο και αν προσπαθούν οι διεθνείς οργανισμοί γι' αυτό). Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει παραδείγματα κοινωνικής καινοτομίας που προωθούν τις αρχές του εκδημοκρατισμού, της κοινοτικής συμμετοχής και της τοπικής ενδυνάμωσης. As προβληματιστούμε, επομένως, μαζί πάνω σε αυτά.

Στο σημείο αυτό, οφείλω να ευχαριστήσω τον δάσκαλό μου, καθηγητή κ. Ναγόπουλο Νικόλαο, για τη διαρκή καθοδήγησή του, που μου επιτρέπει να εξελιχθώ ως μελετητής, και για τη σημαντική συμβολή του στην πραγματοποίηση αυτής της έκδοσης. Ακόμα, τον συνεργάτη και φίλο Τάσο Περιμένη, γιατί, μέσω της μακροχρόνιας ενασχόλησής του με το LEADER, μου δείχνει πώς τα θεωρητικά σχήματα αποκτούν εφαρμοστικότητα, χωρίς να χάνουν το όραμά τους. Τέλος, τον εκδότη μου Θωμά Κιμέρη, για την εξαιρετική συνεργασία που είχαμε.

Εισαγωγή

Η Εισαγωγή του βιβλίου θέτει τις βασικές παραμέτρους της περιθωριοποίησης της υπαίθρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι προβλέψεις κατά τη δεκαετία του 1970 για μια βίαιη παγκοσμιοποίηση που θα φέρει ενισχυμένη αστικοποίηση, διαρκώς επαληθεύονται.

Παράλληλα, οι εξωγενείς κρίσεις μοιάζουν να βαθαινούν διαρκώς την **περιθωριοποίηση της υπαίθρου**. Σε ένα μετα-πανδημικό Covid-19 περιβάλλον κοινωνικής αποστασιοποίησης, είναι αρκετά σημαντικό να επανεκτιμηθούν τα μέσα και οι πολιτικές που μπορούν να συντελέσουν στην ανάπτυξη της υπαίθρου, αναδιατάσσοντας τις υποδομές του τοπικού διαλόγου.

Η έννοια της **κοινωνικής καινοτομίας** έχει μια εγγενή αμφισημία, απόρροια των αμφίσημων θεωρητικών καταβολών της. Γι' αυτό, τυχάνει ευρείας αποδοχής, αλλά και δέχεται πολύπλευρη κριτική. Εδώ παρατίθενται οι σημερινές συνθήκες, που καθιστούν την κοινωνική καινοτομία σημαντική, καθώς και οι στόχοι της παρούσας μελέτης.

Η παρακμή της υπαίθρου

«Οι λέξεις-κλειδιά των βίαιων Οικονομικών είναι αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση, συγκεντρωτισμός, αποτελεσματικότητα, ποσότητα, ταχύτητα...»

E. F. Schumacher

Η δεκαετία του 1970 υπήρξε μια δεκαετία αφύπνισης ως προς τα όρια του συστήματος ανέως καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το εμβληματικό πλέον *The Limits to Growth*, γραμμένο από τη *Λέσχη της Ρώμης*¹ το 1972, αποτέλεσε την πρώτη συνεκτική έκθεση, η οποία παρέθεσε οικονομικά μοντέλα που ανέλυαν την τότε κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και προέβλεπαν την τάση πέντε εξεταζόμενων μεταβλητών (Meadows et al., 1972). Οι μεταβλητές αυτές ήταν: παγκόσμιος πληθυσμός, εκβιομηχάνιση, ρύπανση, παραγωγή τροφίμων και εξάντληση των μηνανεώσιμων πόρων. Η μοντελοποίηση βασιζόταν στην εκθετική οικονομική μεγέθυνση και την αύξηση του πληθυσμού, και στα εκρηκτικά αποτελέσματα που αυτές οι παράμετροι θα είχαν σε ολόκληρο το σύστημα. Τα περισσότερα

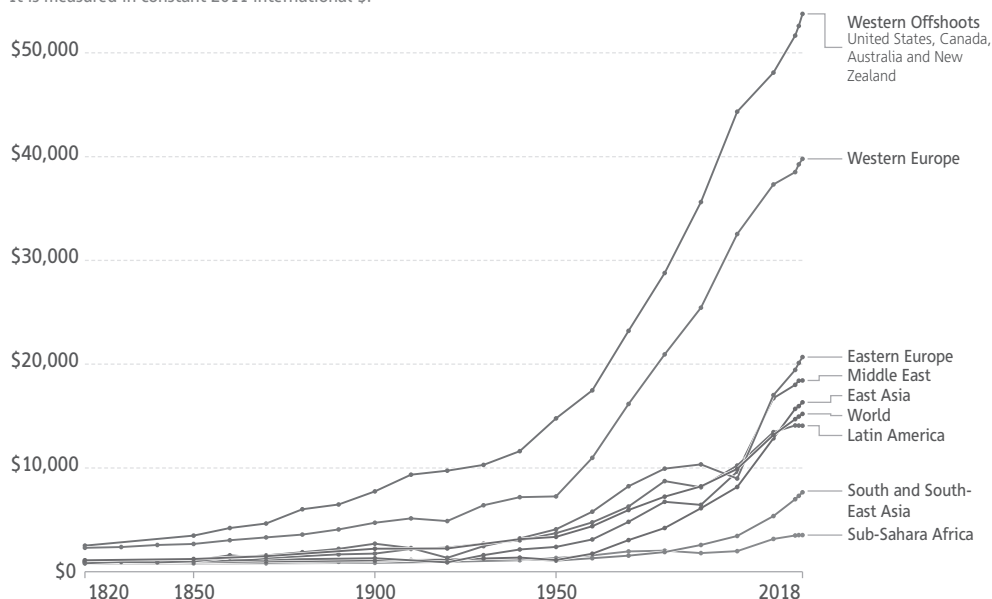
---

1. Το Κλαμπ της Ρώμης ιδρύθηκε το 1968 στην Accademia dei Lincei στη Ρώμη και ξεκίνησε ως ένα γκρουπ ακαδημαϊκών που προσπαθούσε να αφυπνίσει σχετικά με τις οικολογικές επιπτώσεις του παρόντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος.

οικονομικά μοντέλα προέβλεπαν υπέρβαση και κατάρρευση του παγκόσμιου συστήματος τον 21ο αιώνα. Οι προβλέψεις της έκθεσης ήταν ιδιαίτερα παράταιρες για μια παγκόσμια κοινωνία, η οποία από τη δεκαετία του 1950 έμοιαζε μεθυσμένη από τους φρενήρεις ρυθμούς της οικονομικής καπιταλιστικής μεγέθυνσης (βλέπε σχεδιάγραμμα 1). Αναμφίβολα, η έκθεση της λέσχης λειτούργησε σαν τον ηλικιωμένο γείτονα, που διαμαρτύρεται για τη δυνατή μουσική στο πάρτι του κάτω ορόφου. Και φυσικά, αντιμετωπίστηκε ως τέτοια.

GDP per capita, 1820 to 2018

This data is adjusted for differences in the cost of living between countries, and for inflation. It is measured in constant 2011 international-\$.

Εικόνα 1. Εξέλιξη παγκόσμιο ΑΕΠ/κεφαλήν.

Πηγή: <https://ourworldindata.org/grapher/gdp-per-capita-maddison-2020>

Την ίδια περίοδο, ο στατιστολόγος και οικονομολόγος E.F. Schumacher περιέγραφε με μελανά χρώματα τις δυναμικές της παγκοσμιοποίησης και των βίαιων οικονομικών, τα οποία τις συνοδεύουν. Το 1973 δημοσίευσε το magnum opus του *Small Is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered*, μια συλλογή δοκιμίων που προωθούσαν τις μικρές κλίμακας, στοχευμένες τεχνολογίες, πολιτικές και πολιτεύματα, ως ανώτερες λύσεις στο κυρίαρχο καπιταλιστικό ήθος του «bigger is better» (Schumacher, 1973). Το έργο του Schumacher έμοιαζε να έχει ένα περισσότερο θετικό πρόσημο, προτείνοντας μια εναλλακτική προοπτική, αντί να προβλέπει τις καταστροφικές συνέπειες της οικονομικής μεγέθυνσης, και έτσι προσεγγίστηκε με μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Παράλληλα,

οι κρίσεις της δεκαετίας του 1970 -όπως η ενεργειακή κρίση του 1973- κατέστησαν την κριτική του Schumacher ευρέως αποδεκτή. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, το 1995, το *Small is Beautiful* κατατάχθηκε από το περιοδικό *The Times*, στα εκατό βιβλία με τη μεγαλύτερη επιρροή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο². Ένας από τους βασικούς άξονες του βιβλίου ήταν το φαινόμενο της αστικοποίησης, το οποίο λειτουργούσε ως ένας κινητήριος μοχλός της παγκοσμιοποίησης και ως πυλώνας εκείνης της πολιτικο-οικονομικής ατζέντας, την οποία ο Schumacher συνόψισε με τον όρο **Βίαια Οικονομικά**.

Σχεδόν μισό αιώνα μετά από αυτές τις πρώτες εμβληματικές παρεμβάσεις, οι προβλεπόμενες τάσεις μοιάζουν να επαληθεύονται. Ακόμα και συμβατικές, διεθνείς εκθέσεις, προβλέπουν ότι μέχρι το 2050 η κλιματική αλλαγή θα ευθύνεται για μια μείωση του παγκόσμιου ΑΕΠ της τάξεως του 12-15% (συγκρινόμενη με μια πορεία χωρίς κλιματική αλλαγή), ποσοστό που αντιστοιχεί σε περίπου 23 τρισεκατομμύρια δολάρια³. Παράλληλα, το 68% του παγκόσμιου πληθυσμού θα ζει πλέον σε αστικά κέντρα⁴. Συνεπώς, θα λέγαμε ότι βιώνουμε διαδικασίες βίαιης αστικοποίησης σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, οι οποίες μοιάζουν να αφήνουν πίσω τους καμένη γη. Κάτι περισσότερο από ένα αφηγηματικό σχήμα, η καμένη γη είναι η ίδια η γη της υπαίθρου. Σε αυτήν τη δυσμενή συγκυρία, οι «πολλαπλές γεωγραφίες της παγκοσμιοποίησης» στην υπαίθρο, που χαρακτηριστικά ανέδειξε ο Woods (Woods, 2013, 100), έχουν εν πολλοίς μετεξελιχθεί σε «πολλαπλές γεωγραφίες παρακμής» της υπαίθρου (Leick & Lang, 2018, 214).

Την ίδια στιγμή, στις συνθήκες της πανδημίας Covid-19, η τόνωση των περιθωριοποιημένων περιοχών της Ευρωπαϊκής υπαίθρου μπορεί να αποδειχθεί μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις για την Ε.Ε.. Παράλληλα, το διεθνές εμπόριο πλήττεται σφοδρά και αναδεικνύονται τάσεις περιφερειακού προστατευτισμού. Διαφαίνεται έτσι ότι η μετα-Covid-19 εποχή μπορεί να κυριαρχείται από περιφερειακές ολοκληρώσεις και όχι τόσο από μια παγκόσμια ομογενοποίηση (Enderwick & Buckley, 2020). Αυτές οι τάσεις αναδιατάσσουν τους παίχτες ενός παιχνιδιού, στο οποίο η ρευστότητα μοιάζει να λειτουργεί συνεχώς εις βάρος των περιφερειών της υπαίθρου. Ως εκ τούτου, αυτές οι δυναμικές συνθέτουν ένα δυναμικό πεδίο, μέσα στο οποίο η Ευρωπαϊκή υπαίθρος –η οποία φιλοξενεί σχεδόν το ήμισυ του ευρωπαϊκού πληθυσμού και συνεχίζει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες (McCann, 2004· McCarthy, 2005)- υπόκειται σε τεκτονικές αλλαγές, που έχουν ξεκινήσει ήδη από τις αρχές του 1990 (Hoggart et al., 1995). Ανεξαρτήτως της τελικής έκβασης, η σύγκρουση μοιάζει να αφήνει τα ανεξίτηλα σημάδια της στο λαβωμένο σώμα της υπαίθρου.

Πρόσφατα δεδομένα από τις Η.Π.Α. φανερώνουν ότι στον απόηχο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008/2009, η ανάκαμψη της υπαίθρου συντελείται πολύ πιο

2. https://www.goodreads.com/list/show/38381.TLS_The_Hundred_Most_Influential_Books_Since_the_Second_World_War

3. <https://www.swissre.com/institute/research/topics-and-risk-dialogues/climate-and-natural-catastrophe-risk/expertise-publication-economics-of-climate-change.html>

4. <https://www.un.org/sw/desa/68-world-population-projected-live-urban-areas-2050-says-un>
<https://equitablegrowth.org/gaps-in-u-s-rural-and-urban-economic-growth-widened-in-the-post-great-recession-economy-with-implications-amid-the-coronavirus-recession/>

αργά από αυτήν των αστικών περιοχών: Χαρακτηριστικά, για την περίοδο 2010-2018, οι περιοχές της Αμερικανικής υπαίθρου βίωσαν μια οικονομική μεγέθυνση της τάξης του 14,8%, ενώ οι αντίστοιχες αστικές περιοχές μια μεγέθυνση της τάξης του 19,2%⁵. Στην Ε.Ε., η οικονομική κρίση του 2008/2009 ενίσχυσε τις προϋπάρχουσες δυναμικές και οδήγησε την υπαίθρο σε περαιτέρω μαρασμό και παρακμή. Σε αυτό συνετέλεσε και το γεγονός ότι οι κρατικοί μηχανισμοί διακυβέρνησης αποδείχθηκαν ανίκανοι να αμβλύνουν τα προβλήματα της υπαίθρου, ενώ η Πολιτική Συνοχής της Ε.Ε. φάνηκε και αυτή κατώτερη των περιστάσεων. Αντ' αυτού, και οι δύο άξονες συνετέλεσαν στη συστηματική υποτίμηση των περιφερειών αυτών: προωθώντας μια πολιτική λιτότητας, βάθυναν την οικονομική κρίση (Hadjimichalis, 2011) και ενίσχυσαν την περιθωριοποίηση και έναν κοινωνικό κατακερματισμό σε ολόκληρη την Ε.Ε. (Bock, 2016). Στην ουσία, μία κακή διακυβέρνηση πολλαπλών επιπέδων (Rodríguez-Pose & Ketterer, 2019; Bock, 2012, 18) και η απουσία θεσμικών παρεμβάσεων σε αυτές τις περιοχές (Hudson, 2007), αύξησαν την περιθωριοποίηση της υπαίθρου. Συμπερασματικά, εξωγενείς κρίσεις φαίνεται να διευρύνουν το χάσμα μεταξύ υπαίθρου και αστικών κέντρων και να ενισχύουν τις τάσεις αστικοποίησης. Παρόμοιες τάσεις αναμένεται να παρατηρηθούν και στη μετα- Covid-19 εποχή.

Καθώς αυτή η παρακμή είναι προφανής, προκύπτουν τα εξής ερωτήματα: Από πού απορρέουν αυτές οι πολιτικές λιτότητας που ενισχύουν την περιθωριοποίηση της υπαίθρου; Ποιες είναι οι θεωρητικές παραδοχές που τις κατευθύνουν; Ο Woods τόνιζε ότι η Ε.Ε. υπολείπεται μιας ερμηνευτικής διαδικασίας των τρόπων με τους οποίους λειτουργούν οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης και ολοκλήρωσης σε περιοχές τη υπαίθρου (Woods, 2013, 108). Θεωρούσε, ως εκ τούτου, ότι είναι οι θεωρητικές αυτές ελλείψεις που τροφοδοτούν θεσμικές αντιφάσεις και αστοχίες πολιτικής της Ε.Ε.. Πιο ριζοσπαστικές θεωρήσεις τονίζουν ότι αυτό το φαινόμενο δεν συντίθεται από αστοχίες που απορρέουν από την απουσία ερμηνευτικών σχημάτων, αλλά συνιστά κάτι το δομικό. Ο Χατζημιχάλης (2018) εστιάζει στο γεγονός ότι ο σχεδιασμός και η χάραξη πολιτικής της Ε.Ε. ενημερώθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, από τη θεωρητική σχολή της **Νέας Περιφερειακότητας** (βλέπε κεφάλαιο 1), κατά την κρίσιμη περίοδο 1994-1999, όταν σχεδιάστηκε η ευρωζώνη (Χατζημιχάλης, 2018, 188). Ως εκ τούτου, η απουσία θεσμικών παρεμβάσεων για τις περιφέρειες της υπαίθρου, δεν συνιστά μια αστοχία πολιτικής, αλλά είναι απότοκο των κυρίαρχων θεωρητικών παραδοχών που διαπερνούν και κατευθύνουν την Ε.Ε.

Πιο αναλυτικά, παρόλο που η Νέα Περιφερειακότητα εισήγαγε ολοκληρωμένα μοντέλα περιφερειακής ανάπτυξης (Moulaert & Mahmood, 2011) και φαινομενικά έφερε τις περιοχές της υπαίθρου στο προσκήνιο, τα περισσότερα από τα μοντέλα αυτά διατήρησαν μια οικονομική οντολογία που ήταν βασισμένη στις αρχές της αγοράς (Hadjimichalis, 2006; Moulaert & Mahmood, 2011). Σε αυτό το πλαίσιο, η στρατηγική της Ε.Ε. ενσωμάτωσε αρχές, όπως η «εθνική περιφερειακή ανταγωνιστικότητα», η «καινοτομία» και η «οικονομία της μάθησης», ως βασικούς στόχους σχεδιασμού της (Χατζημιχάλης, 2018,

5. <https://equitablegrowth.org/gaps-in-u-s-rural-and-urban-economic-growth-widened-in-the-post-great-recession-economy-with-implications-amid-the-coronavirus-recession/>

189). Ως λογική συνέπεια των παραπάνω, ακόμα και αν οι περιφέρειες της υπαίθρου θεωρητικά αναδείχθηκαν, στην ουσία καταδικάστηκαν σε μαρασμό, καθώς υστερούσαν σημαντικά σε μια ανταγωνιστική αρένα. Με απλά λόγια, οι περιφέρειες αυτές αποτελούν αναμφισβήτητη μη ανταγωνιστικές, μη καινοτόμες περιοχές, που παρουσιάζουν δυσκολίες εκπαίδευσης και αναπροσαρμογής. Σε ένα τέτοιο ανταγωνιστικό πλαίσιο, το μέλλον της υπαίθρου συνεχίζει να φαντάζει δυστοπικό.

Προοπτικές αντιστροφής

Υπό αυτές τις ζοφερές συνθήκες, τείνουν να ενεργοποιούνται μηχανισμοί επιβίωσης, οι οποίοι είναι ισχυροί, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Όταν διακυβεύεται η ύπαρξη μιας περιοχής, η ενισχυμένη εδαφική διακυβέρνηση αποτελεί συχνά έναν τέτοιο μηχανισμό και μια συνήθη και αρκετά αποτελεσματική απόκριση των τοπικών παραγόντων (Espargacia & Abbasi, 2020, 51). Κοινώς, υπό το βάρος άنيσων εξωγενών πιέσεων, οι τοπικές κοινωνίες συχνά αποφασίζουν να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους, για να ξεφύγουν από ένα σπινάλ παρακμής. Σε αυτήν τη βάση, από τη δεκαετία του 1990, η ανάπτυξη της υπαίθρου έχει αλλάξει σημαντικά (Gkartzios & Lowe, 2019), καθώς προωθήθηκαν μοντέλα ανάπτυξης που βασίζονται στην αξιοποίηση των ενδογενών δυναμικών μιας περιοχής και προωθούν πιο συμμετοχικές δομές διακυβέρνησης (Ray, 2001). Η **ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου** (*endogenous rural development*) έμοιαζε για αρκετά χρόνια ο ενδεδειγμένος μηχανισμός ανταπόκρισης στην περιθωριοποίηση.

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον κατά τη δεκαετία του 1990, για τα μοντέλα ενδογενούς ανάπτυξης, έφερε και ορισμένες περιορισμένου εύρους, αλλά σημαντικές θεσμικές παρεμβάσεις, σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Η πιο εμβληματική πρόταση πολιτικής της Ε.Ε., στο πλαίσιο προώθησης της ενδογενούς ανάπτυξης, υπήρξε το πρόγραμμα Liaisons Entre Actions de Developpement de l'Economie Rurale (**LEADER**). Το (Community-led local development⁶) LEADER είναι ένα πλαίσιο πολιτικής της Ε.Ε., που αποσκοπεί στη δημιουργία δράσεων για την ανάπτυξη των οικονομιών της υπαίθρου. Παρά τη μικρή κλίμακα και τον περιορισμένο προϋπολογισμό του, το LEADER προσέλκυσε ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις ευρωπαϊκές περιοχές της υπαίθρου (Dax et al., 2016) και είχε να επιδείξει πολλές ιστορίες επιτυχίας, οι οποίες έδωσαν μια Ευρωπαϊκή ώθηση στην ενδογενή ανάπτυξη και σε θεσμικό επίπεδο (Ray, 2000).

Παρά τον καθοριστικό ρόλο του προγράμματος στην προώθηση μιας ενδογενούς αναπτυξιακής προοπτικής, πιο πρόσφατες εμπειρικές μελέτες κατέδειξαν ότι το LEADER εμφάνισε μια σταδιακή υποβάθμιση στην αποτελεσματικότητά του, τη συμμετοχικότητά του και την ενίσχυση της τοπικής δράσης (Gkartzios & Lowe, 2019· Dargan & Shucksmith, 2008). Αυτό το φαινόμενο προκάλεσε τον ακαδημαϊκό διάλογο, σχετικά

---

6. Η τελευταία φάση του LEADER για την προγραμματική περίοδο 2014-2020, όπως θα αναλυθεί εκτενώς στην πορεία (βλέπε κεφάλαιο 2).

με το κατά πόσον η μετάλλαξη του LEADER ήταν αποτέλεσμα κακής διοίκησης, ή η φυσική εξέλιξη ενός ουτοπικού ενδογενούς εγχειρήματος (Ward et al., 2005). Εξάλλου, το LEADER μπορεί να εφαρμοζόταν σε τοπικό επίπεδο, αλλά παρέμενε μέσα σε παγκοσμιοποιημένες θεσμικές δομές, εντός των οποίων οι ενδογενείς προοπτικές ήταν αναπόφευκτο να επηρεαστούν από εξωγενή φαινόμενα (Harty, 2005). Κοινώς, σε ένα παγκόσμιο ανταγωνιστικό περιβάλλον, μία ανάπτυξη που θα βασιζόταν σε αμιγώς τοπικούς, ενδογενείς παράγοντες, έμοιαζε σε εκείνη τη φάση με ένα ουτοπικό πρόταγμα.

Με την πάροδο του χρόνου, η προοπτική μιας αμιγώς ενδογενούς ανάπτυξης της υπαίθρου έχασε τη δυναμική της, λόγω της κλιμακούμενης έντασης της παγκοσμιοποίησης (Harty, 2005). Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, ο Ray (2001) εισήγαγε τον όρο **νεο-ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου** (*neo-endogenous rural development*), για να περιγράψει μια νέα προοπτική διακυβέρνησης, που αποσκοπούσε στη συμφιλίωση της ενδογενούς με την εξωγενή δυναμική (Gkartzios & Lowe, 2019), καθώς και των προσεγγίσεων ανάπτυξης **από-κάτω-προς-τα-πάνω** (*bottom-up*) με τις **από-πάνω-προς-τα-κάτω** (*top-down*) (Neumeier, 2012, 63). Με άλλα λόγια, πρόκειται για μία προοπτική ανάπτυξης που βασίζεται στις ενδογενείς δυνατότητες μιας κοινότητας, η οποία όμως βρίσκεται διαρκώς σε σύνδεση με τις εξωγενείς δυναμικές (Gkartzios & Lowe, 2019), αξιοποιώντας αυτούς που συχνά χαρακτηρίζονται ως «εξωτοπικοί» παράγοντες (Bosworth et al., 2020, 22).

Αυτό που έχει διαφανεί από τη βιβλιογραφία και τη σχετική έρευνα, είναι ότι η επιτυχία τέτοιων νεο-ενδογενών στρατηγικών εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τις **κοινωνικές καινοτομίες** (Schleicher-Tappeser, 2000, 3· Neumeier, 2012, 59-60). Ο όρος «κοινωνική καινοτομία» περιγράφει διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές συμπεριφορές, για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων. Με απλά λόγια, μια νεο-ενδογενής προοπτική μπορεί να προκληθεί από έξυπνες, καινοτόμες λύσεις που θα συνδυάζουν τους ενδογενείς πόρους, αλλά θα έχουν και μια ευρύτερη οπτική του εξωγενούς περιβάλλοντος. Με πιο σύνθετα λόγια, και αντλώντας από ένα ευρύ φάσμα επιστημών, ο Neumeier περιγράφει τις κοινωνικές καινοτομίες ως:

«Αλλαγές στις στάσεις, τη συμπεριφορά ή τις αντιλήψεις μιας ομάδας ανθρώπων, που εντάσσονται σε ένα δίκτυο ευθυγραμμισμένων συμφερόντων, οι οποίες, σε σχέση με τον ορίζοντα εμπειριών της ομάδας, οδηγούν σε νέους και βελτιωμένους τρόπους συνεργατικής δράσης, εντός και εκτός της ομάδας».
(Neumeier, 2012, 55)

Ο Neumeier ανέπτυξε μια ευθεία σύνδεση και τόνισε ότι η κοινωνική καινοτομία έχει αποδειχθεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία των νεο-ενδογενών στρατηγικών: «Η ανάπτυξη της υπαίθρου που βασίζεται σε νεο-ενδογενείς στρατηγικές, μπορεί να είναι επιτυχής μόνο εάν βασίζεται, ενθαρρύνει και υποστηρίζει την ανάπτυξη κοινωνικών καινοτομιών» (Neumeier, 2012, 59-60). Ειδικότερα, ο θεσμικός πυλώνας της κοινωνικής καινοτομίας, δηλαδή η καινοτομία στις κοινωνικές σχέσεις και τη διακυβέρνηση (Moulaert & Nussbaumer 2005, 2071), φαίνεται να είναι μείζονος σημασίας για τη διά-

σπαση της περιθωριοποίησης της υπαίθρου (Bock, 2016) και την εδραίωση εναλλακτικών προγραμμάτων σχεδιασμού (Moulaert et al., 2007). Αν και συχνά υποστηρίζεται ότι οι πολιτικές-θεσμικές παρεμβάσεις, αυτές καθαυτές, δεν μπορούν να μοχλεύσουν την κοινωνική καινοτομία, ωστόσο είναι σε θέση να δημιουργήσουν ένα ορισμένο «περιθώριο ελιγμών», για την ανάπτυξή της (Neumeier, 2017, 42).

Ένα τέτοιο παράδειγμα θεσμικών παρεμβάσεων συντελείται και στο πλαίσιο του προγράμματος LEADER, το οποίο διαμορφώνει ένα περιβάλλον ελιγμών, για την ανάπτυξη κοινωνικών καινοτομιών. Η ίδια η (κυρίως πρώτη) επιτυχία του LEADER μπορεί να αποδοθεί, εν μέρει, στην εμπέδωση της ατζέντας κοινωνικής καινοτομίας (Dax et al., 2016). Στον απόηχο αυτής της επιτυχίας, το τελευταίο πλαίσιο CLLD LEADER 2014-2020 προσπάθησε να ενσωματώσει πλήρως τις νεο-ενδογενείς προσεγγίσεις και έναν κοινωνικά καινοτόμο προσανατολισμό, διευρύνοντας το πεδίο εφαρμογής του και στοχεύοντας «το πρόγραμμα LEADER να γίνει ένας αποτελεσματικός τρόπος αντιμετώπισης ευρύτερων τομέων παρέμβασης στις δημόσιες πολιτικές, είτε εδαφικές... είτε τομεακές» (Esparcia & Abbasi, 2020, 36). Στην ανοικοδόμηση της Ευρώπης στην μετα-Covid-19 εποχή, μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις θα αποτελεί η τόνωση των περιθωριοποιημένων περιοχών της υπαίθρου. Μέσα σε ένα περιβάλλον διευρυμένης κοινωνικής αποστασιοποίησης, καθίσταται κρίσιμη η επαναξιολόγηση του LEADER, ως ένα μέσο πολιτικής που έχει καταγράψει επιτυχίες στην ανάπτυξη της υπαίθρου, με έμφαση στην υποδομή του τοπικού διαλόγου.

Συνοψίζοντας, σε αυτές τις γραμμές διαμορφώθηκε το παρόν πόνημα: Το ενδιαφέρον για την εναλλακτική ανάπτυξη της υπαίθρου οδήγησε στα ενδογενή μοντέλα ανάπτυξης και στο LEADER (η υποβάθμιση του LEADER οδήγησε σε μια κριτική ενασχόληση με τις νεο-ενδογενείς αναδιαμορφώσεις της ανάπτυξης της υπαίθρου). Τελικά, η νεο-ενδογενής προοπτική καθοδήγησε τη μελέτη της κοινωνικής καινοτομίας. Σε μια παρόμοια κατεύθυνση έρευνας, η κοινωνική καινοτομία έχει πρόσφατα αποκτήσει δυναμική στον ακαδημαϊκό κόσμο (Bock, 2012). Σε αυτό το πλαίσιο, η ερμηνεία των νεο-ενδογενών παραμέτρων φαίνεται να είναι ζωτικής σημασίας, τόσο για τα θεωρητικά οφέλη της όσο και για την ενημέρωση της χάραξης πολιτικής της Ε.Ε. και του περιφερειακού σχεδιασμού, και ως εκ τούτου για την αντιστροφή της περιθωριοποίησης της υπαίθρου. Αυτό απαιτεί να προχωρήσουμε πέρα από τις μελέτες περίπτωσης, που συνήθως χρησιμοποιεί η έρευνα για την ανάπτυξη της υπαίθρου (Gkartziος & Lowe, 2019), προς συγκριτικές έρευνες. Τέτοιες συγκριτικές διαστάσεις είναι σημαντικές για την επίτευξη ενδελχούς κατανόησης των νεο-ενδογενών διαδικασιών της ανάπτυξης (Gkartziος & Scott, 2014).

Στο σημείο αυτό, πρέπει να τονιστεί ότι, λόγω των εννοιολογικών αντιπαραθέσεων στο πεδίο της κοινωνικής καινοτομίας (Neumeier, 2012), οι συγκριτικές μελέτες της κοινωνικής καινοτομίας τίθενται συχνά υπό αμφισβήτηση, ως προς την εσωτερική τους εγκυρότητα (Lyon & Sepulveda, 2009). Παρόλο που τέτοιες συγκρίσεις είναι πράγματι επιρρεπείς σε κριτική και προϋποθέτουν ευαίσθητες μεθόδους, η παρούσα μελέτη ευθυγραμμίζεται με το επιχείρημα ότι αυτή η ανοικτότητα δεν πρέπει να θεωρείται περιοριστική, αλλά να εκλαμβάνεται ως ευκαιρία για να επαναπροσδιοριστεί η καινοτομία

από διάφορες κοινωνικές προοπτικές (Mehmood, 2016), να διευρυνθεί η προοπτική της και να διερευνηθεί η δυνατότητα αναπαραγωγής της, σε διεθνή κλίμακα. Το πρόγραμμα LEADER αναπτύχθηκε ακριβώς με στόχο την ανάδειξη αναπαραγωγίμων καινοτόμων ιδεών, για πρότυπη ανάπτυξη σε ολόκληρη την Ευρώπη (Dargan & Shucksmith, 2008).

Στη βάση των παραπάνω, η παρούσα μελέτη επισκοπεί τη βιβλιογραφία **Περιφερειακής Ανάπτυξης** και ανάπτυξης της υπαίθρου. Προσεγγίζει την κοινωνική καινοτομία ως το μέσο επίτευξης μια νεο-ενδογενούς αναπτυξιακής προοπτικής, και το πλαίσιο CLLD LEADER, με τις επιτυχίες και τις αστοχίες του, ως ένα παραδειγματικό περιβάλλον για την καλλιέργεια αυτής της προοπτικής. Παράλληλα, αντλεί δεδομένα και ερμηνείες από στιγμιότυπα ερευνών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε διαφορετικές περιφέρειες της Ευρωπαϊκής υπαίθρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο προβαίνει σε διαπεριφερειακές συγκρίσεις μεταξύ ευρωπαϊκών πεδίων διαλόγου και διακυβέρνησης, προκειμένου να διερευνήσει τις επιπτώσεις των εξωγενών δυναμικών, στους ενδογενείς πόρους για την ανάπτυξη της υπαίθρου.

Σκοποί και στόχοι της μελέτης

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει τις δυνατότητες μιας κοινωνικά καινοτόμου ανάπτυξης της υπαίθρου για τις Ευρωπαϊκές περιφέρειες. Η παρούσα μελέτη προσπαθεί έτσι να συμβάλει στη σχετική βιβλιογραφία. Οι ερευνητικοί της στόχοι θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως εξής:

1. Ανάπτυξη του πρώτου Ελληνικού συγγράμματος για την Κοινωνική Καινοτομία.
2. Διεύρυνση του ακαδημαϊκού διαλόγου, πέρα από τα στενά ακαδημαϊκά πλαίσια, με τη χρήση θεμάτων και συγγραφικής γλώσσας, τα οποία θα μπορούν να παρακολουθήσουν και μη ειδικοί.
3. Συμβολή στη βιβλιογραφία, που αφορά την εναλλακτική ανάπτυξη της υπαίθρου.
4. Συμβολή στη βιβλιογραφία για την κοινωνική οικονομία και την κοινωνική επιχειρηματικότητα.
5. Συμβολή στη βιβλιογραφία για την τοπική διακυβέρνηση εντός και πέραν των ευρωπαϊκών πλαισίων πολιτικής, όπως το LEADER (Liaisons Entre Actions de Developpement de l'Economie Rurale),, με στόχο την ενημέρωση του ακαδημαϊκού διαλόγου και των φορέων χάραξης πολιτικής.
6. Ανάδειξη καλών πρακτικών κοινωνικής καινοτομίας από πρωτογενείς έρευνες πεδίου σε περιφέρειες της Ευρώπης. Διερεύνηση της δυνατότητας αναπαραγωγής αυτών των καλών πρακτικών.
7. Ανάπτυξη μιας βάσης διαλόγου, με τους φορείς υλοποίησης του προγράμματος CLLD LEADER ανά την Ελλάδα.
8. Ανάπτυξη μιας βάσης διαλόγου με φορείς χάραξης πολιτικής σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Οι τρέχοντες στόχοι διερευνώνται συνήθως εκτός του πλαισίου πολιτικής της Ε.Ε. Η επιχειρηματολογία υπέρ μιας ριζοσπαστικής, εναλλακτικής ατζέντας σχεδιασμού μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικής της Ε.Ε. που συχνά θεωρείται συντηρητικό, ή ακόμη και νεοφιλελεύθερο, μπορεί να φαίνεται αμφιλεγόμενη. Ωστόσο, οι επιπτώσεις της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης στις ευρωπαϊκές περιφέρειες δεν είναι τόσο απλές όσο συχνά εικάζεται, αλλά αντιθέτως περίπλοκες και πολύπλευρες (Γρηγορίου & Μεταξάς, 2006). Σε αυτήν τη λογική, αυτό που μας έχει διδάξει το πλαίσιο πολιτικής LEADER είναι ότι το θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ε. είναι ένας μόνιμα συμπαραγόμενος και αμφισβητούμενος χώρος διακυβέρνησης, όπου μπορούν να θεσμοθετηθούν εναλλακτικές ατζέντες. Υπό αυτή την έννοια, οι δηλωμένοι στόχοι της μελέτης επιδιώκονται τόσο εντός όσο και εκτός του Ευρωπαϊκού πλαισίου πολιτικής.

Σκιαγράφηση των Ενοτήτων και των Κεφαλαίων

Το **Πρώτο Μέρος** αυτού του βιβλίου συνθέτει το Θεωρητικό Υπόβαθρο για τη διερεύνηση της Κοινωνικής Καινοτομίας στην Ύπαιθρο. Ξεκινώντας με μια μακροσκοπική ματιά, επισκοπεί τη βιβλιογραφία Περιφερειακής Ανάπτυξης που διαμόρφωσε το θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνικής καινοτομίας, για να καταλήξει σε συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις και εφαρμογές της κοινωνικής καινοτομίας. Πιο αναλυτικά, το **Κεφάλαιο 1** εισάγει το θεωρητικό πλαίσιο της Παλαιάς και της Νέας Περιφερειακότητας, ως τις επικρατούσες επιστημολογίες για τη διερεύνηση της περιφερειακής ανάπτυξης. Παράλληλα, αναπτύσσει μια κριτική στη Νέα Περιφερειακότητα και στις παραδοχές που θεμελίωσε. Το **Κεφάλαιο 2** συνθέτει το πλαίσιο ενδογενούς και νεο-ενδογενούς ανάπτυξης της υπαίθρου, και καταπιάνεται με το εμβληματικό πρόγραμμα *Liaison entre actions de développement de l'économie rurale* (LEADER,) ως ένα πλαίσιο πολιτικής για την προώθηση αυτών των προοπτικών. Το **Κεφάλαιο 3** εισάγει συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις και εφαρμογές της κοινωνικής καινοτομίας στην ύπαιθρο. Αντλώντας από ριζοσπαστικές θεωρίες χωρικής ανάπτυξης, συνθέτει την επιστημολογική σκοπιά της παρούσας μελέτης σε δύο άξονες: α) τον άξονα της θεσμικής καινοτομίας, β) αυτόν της τοπικά εμπεδωμένης καινοτομίας, υπό τη μορφή της κοινωνικής οικονομίας. Παράλληλα, διατρέχει τις δυναμικές μεταξύ των δύο αξόνων.

Το **Δεύτερο Μέρος** εισάγει επιστημολογικά και μεθοδολογικά πλαίσια για την έρευνα της κοινωνικής καινοτομίας. Στην παρούσα μελέτη, η έρευνα πραγματοποιείται σε δύο άξονες: α) την έρευνα των θεσμών, β) την έρευνα των οργανώσεων και της τοπικής, κοινωνικής οικονομίας. Σε κάθε έναν από τους δύο άξονες προσφέρεται ένα συμπληρωματικό μεθοδολογικό πλαίσιο έρευνας που μπορεί να ενημερώσει τις επιστημολογικές παραδοχές. Πιο συγκεκριμένα, το **Κεφάλαιο 4** εισάγει επιστημολογικές προσεγγίσεις για την έρευνα των θεσμών. Αναλύεται ο Νέος Θεσμισμός και αναδεικνύεται μια κονστρουκτιβιστική, κοινωνιολογική προοπτική του, για τη διερεύνηση της κοινωνικής καινοτομίας. Στο τέλος του κεφαλαίου παρουσιάζεται ξεχωριστά η μεθο-

δολογία Ανάλυση Κοινωνικών Δικτύων. Το **Κεφάλαιο 5** εισάγει επιστημολογικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις για την έρευνα των οργανώσεων. Αναλύεται η Θεωρία Συστημάτων και παρουσιάζεται μια μεθοδολογία μέτρησης της Κοινωνικής Προστιθέμενης Αξίας των Οργανώσεων. Το **Κεφάλαιο 6** εισάγει ευρύτερες στρατηγικές έρευνας και ανάλυσης και πραγματεύεται ζητήματα της Ποιοτικής Έρευνας που αναδεικνύονται εδώ μέσα, από τη Συγκριτική Έρευνα και την Εμπειρικά Θεμελιωμένη Θεωρία (ΕΘΘ).

Το **Τρίτο Μέρος** παρουσιάζει στιγμιότυπα έρευνας από τη διερεύνηση της κοινωνικής καινοτομίας στην ύπαιθρο. Αντλεί ερευνητικά δεδομένα, κατά βάση από το Ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα RurAction,, αλλά και ευρύτερα. Πιο συγκεκριμένα, στο **Κεφάλαιο 7** παρουσιάζονται ο σχεδιασμός και η μεθοδολογία της έρευνας RurAction. Στα **Κεφάλαια 8-10** παρατίθενται τα αποτελέσματα των περιφερειών μελέτης του RurAction: Mühlviertel (AT313) στην Αυστρία, Baixo Alentejo (PT184) στην Πορτογαλία και Φθιώτιδα (EL644), στην Ελλάδα, αντίστοιχα. Σε κάθε κεφάλαιο διερευνώνται οι διαδικασίες ανάπτυξης, η αρένα διακυβέρνησης και οι προοπτικές κοινωνικής καινοτομίας. Κάθε κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παράθεση της έρευνας των κοινωνικών επιχειρήσεων στα τρία πεδία: ΟΤΕΛΟ, ADC Moura, και Stevia Hellas, αντίστοιχα. Στο **Κεφάλαιο 11** τίθενται σε αντιπαραθεση τα ερευνητικά δεδομένα από τις τρεις περιφέρειες και εισάγονται τα συγκριτικά αποτελέσματα. Το **Κεφάλαιο 12** εισάγει ένα συμπληρωματικό στιγμιότυπο έρευνας για τη διερεύνηση της Κοινωνικής Προστιθέμενης Αξίας που παράγεται από τη δράση των οργανώσεων.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με την ενότητα «Αντί Επιλόγου», όπου συντίθενται τα ερευνητικά ευρήματα των μελετών. Διερευνώνται οι θεωρητικές επιπτώσεις αυτών, καθώς και οι πρακτικές επιπτώσεις στη χάραξη πολιτικής. Στη συνέχεια, εισάγονται οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας, καθώς και συστάσεις για μελλοντική έρευνα. Ακολουθούν η Βιβλιογραφία και τα Παραρτήματα.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Το θεωρητικό υπόβαθρο

Περιεχόμενα μέρους

1 Περιφερειακότητα: Παλαιά και Νέα	25
2 Νεο-ενδογενής Ανάπτυξη της Υπαιθρου	43
3 Κοινωνική Καινοτομία	55

Το Πρώτο Μέρος αυτού του βιβλίου συνθέτει το Θεωρητικό Υπόβαθρο για τη διερεύνηση της Κοινωνικής Καινοτομίας στην Ύπαιθρο. Ξεκινά με μια μακροσκοπική ματιά, για να καταλήξει σε νοηματοδοτήσεις και εφαρμογές της κοινωνικής καινοτομίας. Πιο συγκεκριμένα:

Στο **Κεφάλαιο 1** αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο της **Περιφερειακής Ανάπτυξης** που διαμόρφωσε το πλαίσιο βιβλιογραφίας και πολιτικής εφαρμογής της κοινωνικής καινοτομίας στην ύπαιθρο. Η Παλαιά και η **Νέα Περιφερειακότητα** διερευνώνται, και αναπτύσσεται μια κριτική στη Νέα Περιφερειακότητα και στις παραδοχές που θεμελίωσε.

Στο **Κεφάλαιο 2** περιγράφεται το πλαίσιο **ενδογενούς** και **νεο-ενδογενούς ανάπτυξης της υπαίθρου**, καθώς και το εμβληματικό πρόγραμμα *Liaison entre actions de développement de l'économie rurale (LEADER)*, που υπήρξε ένα πλαίσιο πολιτικής για την προώθηση αυτών των προοπτικών.

Έχοντας επισκοπήσει τη σχετική βιβλιογραφία, το **Κεφάλαιο 3** αναλύει συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις και εφαρμογές της κοινωνικής καινοτομίας στην ύπαιθρο. Αναπτύσσεται σε δύο άξονες: α) της θεσμικής καινοτομίας, β) της τοπικά εμπεδωμένης καινοτομίας, υπό τη μορφή της κοινωνικής οικονομίας. Παράλληλα, διατρέχει τις δυναμικές μεταξύ των δύο αξόνων.

Το **Κεφάλαιο 13** αποτελεί το καταληκτικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Στο κεφάλαιο αυτό **συνθέτονται τα ερευνητικά ευρήματα** που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Διερευνώνται οι θεωρητικές επιπτώσεις αυτών, καθώς και οι πρακτικές επιπτώσεις στη χάραξη πολιτικής. Στη συνέχεια εισάγονται οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας, καθώς και συστάσεις για μελλοντική έρευνα.

1

Περιφερειακότητα: Παλαιά και Νέα

Επισκόπηση κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο αυτό λαμβάνει χώρα μια ιστορική αναδρομή στις θεωρητικές σχολές της **Περιφερειακής Ανάπτυξης**. Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι δεν επιχειρείται μια εξαντλητική παράθεση όλων των σχολών, αλλά μια καταγραφή εκείνου του εννοιολογικού και μεθοδολογικού μονοπατιού που διαμόρφωσε το θεωρητικό πλαίσιο της **κοινωνικής καινοτομίας στην ανάπτυξη της υπαίθρου**. Η αφετηρία αυτού του πονήματος τοποθετείται σε αυτό που χαρακτηρίζεται ως **Παλαιά Περιφερειακότητα**. Η ανάλυση ξεκινά από τη **Γερμανική Ιστορική Σχολή**, η οποία αποτέλεσε το αντίπαλον δέος των **Κλασικών Οικονομικών**, αναδεικνύοντας την ιστορικότητα και την ιδιαιτερότητα των οικονομικών πράξεων και θεωριών. Το κεφάλαιο συνεχίζεται με την άνοδο του θετικισμού στις κοινωνικές επιστήμες και την επικράτηση των **Νεο-Κλασικών Οικονομικών** της Οικονομικής Σχολής του Σικάγο τη δεκαετία του 1960. Αυτή η ανάδειξη λειτούργησε ως τροχοπέδη στη χωρική, περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίοδος του **Μεταφορντισμού** κατέστησε την περιφέρεια το κατεξοχήν πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας μέσω θεωριών που συναρθρώθηκαν στο κίνημα της **Νέας Περιφερειακότητας**. Στη συνέχεια αναλύονται οι παραδοχές της Νέας Περιφερειακότητας, οι οποίες ενημερώνουν συστηματικά από τη δεκαετία του 1990 τα προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης και τον περιφερειακό σχεδιασμό. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια κριτική ματιά στη Νέα Περιφερειακότητα και με την ανάδειξη εναλλακτικών μοντέλων περιφερειακής ανάπτυξης.

Οι Απαραχές της Περιφερειακής Ανάπτυξης¹

Η **Ιστορική Σχολή των Οικονομικών**, ή αλλιώς **Γερμανική Ιστορική Σχολή**, αποτελεί ενδεχομένως μια αφετηρία για τα σύγχρονα ριζοσπαστικά μοντέλα χωρικής ανάπτυξης (Moulaert & Mehmood, 2010). Κύριοι εκφραστές του κινήματος της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής θεωρούνται, μεταξύ άλλων, οι Gustav von Schmoller (1838-1917), Adolph Wagner (1835-1917), Wilhelm Georg Friedrich Roscher (1817-1894) και ως έναν βαθμό και ο ίδιος ο Max Weber (1864–1920). Κεντρικός άξονας της σχολής σκέψης στον

---

1. Σκοπός του κεφαλαίου δεν είναι μια εξαντλητική παράθεση των κινήματων της Περιφερειακής Ανάπτυξης, αλλά μια ιστορική αναδρομή για τον εντοπισμό εκείνων των σχολών σκέψης και των θεωριών που οδήγησαν στην ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου της κοινωνικής καινοτομίας. Το κεφάλαιο ακολουθεί εν πολλοίς την ιστορική διαδρομή Δομικού Ρεαλισμού των Moulaert & Mehmood (2010).

κλάδο των Οικονομικών ήταν η **ιστορικότητα και η πολιτισμική ιδιαιτερότητα** των οικονομικών συνθηκών και πράξεων. Ως τέτοιες, οι οικονομικές συνθήκες και πράξεις, καθώς και οι ερμηνείες τους, δεν είναι εφικτό να γενικευθούν στον χώρο και στον χρόνο. Με άλλα λόγια, η σχολή απέρριπτε την καθολική ισχύ των οικονομικών θεωρημάτων που προκρίνουν τα **Κλασικά Οικονομικά** (συμπληρωματική έννοια 1.1) και διατεινόταν ότι χαμηλού εύρους θεωρήματα μπορούσαν να προκύψουν μόνο κατόπιν προσεκτικής εμπειρικής και ιστορικής ανάλυσης. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, η Γερμανική Ιστορική Σχολή πρόκρινε τη χωρική ανάπτυξη στη βάση τριών αξόνων (Moulaert & Mehmood, 2010, 108):

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ 1.1: Κλασικά Οικονομικά

Τα *Κλασικά Οικονομικά* είναι γνωστά ως κλασικά πολιτικά οικονομικά. Η κλασική οικονομική επιστήμη αναφέρεται στη σχολή σκέψης της οικονομικής επιστήμης που αναπτύχθηκε στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία. Επικεντρώθηκε στην οικονομική ανάπτυξη και την οικονομική ελευθερία, υποστηρίζοντας τις ιδέες του *laissez-faire* και την πίστη στον ελεύθερο ανταγωνισμό. Η κλασική οικονομική θεωρία ωθούσε τις χώρες να μετακινηθούν από τη μοναρχική διακυβέρνηση σε μια καπιταλιστική δημοκρατία με αυτορρύθμιση. Σε γενικές γραμμές, πιστεύεται ότι ο «Πλούτος των Εθνών» του Adam Smith, που δημοσιεύθηκε το 1776, σηματοδότησε την αρχή της κλασικής οικονομικής επιστήμης.

1. **Ο ρόλος του κράτους και της εκβιομηχάνισης.** Τα περισσότερα μέλη της σχολής ήταν *Sozialpolitiker* (υποστηρικτές της κοινωνικής πολιτικής), ενδιαφερόμενοι για την κοινωνική μεταρρύθμιση μέσω του κράτους σε μια περίοδο έντονης εκβιομηχάνισης. Αυτός ο άξονας αποτέλεσε τον πρόδρομο της **Θεωρίας της Ρύθμισης** (Regulation Theory) (Villevall, 1995), όπως θα δούμε παρακάτω.
2. **Ο ιστορικός χώρος.** Στα εμβληματικά γραπτά του, ο Gustav von Schmoller (Schmoller, 1884-, 1905) ανέπτυξε χωρικές και εδαφικές προσεγγίσεις, δίνοντας ιστορική υπόσταση στον χώρο. Ο Schmoller υποστήριξε ότι ο χώρος οικειοποιήθηκε από τους ανθρώπους μέσω της θεσμοθέτησης ρυθμίσεων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες τους. Ως εκ τούτου, η μεταβολή των αναγκών θα συνεπαγόταν μια διαφοροποιημένη θεσμική διαμόρφωση του χώρου. Στο πνεύμα αυτό, ο Schmoller υποστήριξε την άποψη ότι η θεσμική αλληλεπίδραση θα μπορούσε να δημιουργήσει ευκαιρίες για μετασχηματισμό (Schmoller, 1884- 1905).
3. **Χωρική και εδαφική προσέγγιση.** Σε συνέχεια των παραπάνω, ο Schmoller κατέδειξε ότι οι θεσμικές συγκρούσεις διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάδειξη κοινωνικών δυναμικών και στην προώθηση πολιτικών παρεμβάσεων. Οι αρχές του Schmoller επηρέασαν τα μέγιστα και τη μελέτη των θεσμών, κυρίως μέσω της σχολής του **Νεο-Θεσμισμού** (New Institutionalism) (Richter, 1996), όπως θα δούμε παρακάτω.

Διάδοση του λόγου

Η κοινωνική επιχείρηση ΟΤΕΛΟ συνήθιζε να έχει ισχυρή σύνδεση με το LEADER, και ως εκ τούτου αξιοποιούσε τη φρασεολογία του πλαισίου LEADER: η **δημιουργία κοινοτικών ικανοτήτων** (community capacity-building), ο **πειραματισμός**, καθώς και η **κοινωνική καινοτομία**, ήταν όλοι εμπεδωμένοι όροι που διείσδυσαν στην ατζέντα του ΟΤΕΛΟ. Παρόλο που οι έννοιες της **ανοικτότητας** και των **ανοικτών χώρων** δεν ήταν καινούριες, αποτέλεσαν τις γενεσιουργές αιτίες του ΟΤΕΛΟ, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η σημασία τους. Κατά τη διάρκεια της έρευνας, έγινε εμφανής η διάδοση αυτών των εννοιών στο θεσμικό πλαίσιο. Είναι ενδιαφέρον το ότι, όσο πιο κοντά βρισκόταν ο ερωτώμενος στο δίκτυο ΟΤΕΛΟ, τόσο εμφανέστερη ήταν η ορολογία των ανοικτών χώρων. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν οι υπο-περιφέρειες Mühliertler Alm και Mühliertler Kernland, όπου, λόγω της γεωγραφικής και ιστορικής εγγύτητας με το ΟΤΕΛΟ ο λόγος περί ανοικτών χώρων φάνηκε να διεισδύει έντονα στο θεσμικό πλαίσιο.

Το στέλεχος της ΟΤΔ του Mühliertler Alm προσδιόρισε τα θεμέλια της περιοχής ως «ανοικτότητα, μελλοντική σκέψη και δράση, δημιουργικότητα, περιέργεια, γενναιότητα και αισιοδοξία». Στη συνέχεια, ο ερωτώμενος υπογράμμισε ότι τα στοιχεία αυτά συνθέτουν το υπόβαθρο που επίσης «κατέστησε δυνατά, έργα όπως το ΟΤΕΛΟ». Στο ίδιο πνεύμα, ένας πρώην δήμαρχος της περιοχής Mühliertel περιέγραψε τις κοινωνικές καινοτομίες ως εκείνους τους «ανοικτούς χώρους που επιτρέπουν στους ανθρώπους να δοκιμάζουν πράγματα». Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι δήμοι είχαν υιοθετήσει την ιδέα και λειτουργούσαν δημοτικούς ανοικτούς χώρους, κάτι που επιβεβαίωσε εκ νέου την ad hoc επικράτηση της κοινωνικής οικονομίας στον τομέα. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, ένα στέλεχος της ΟΤΔ εξήγησε ότι η έλλειψη ανοικτών χώρων σε έναν δήμο ή μια υπο-περιοχή συνήθως εκλαμβάνεται ως μείζονα ανεπάρκεια της κοινότητας.

Ακόμα και όσον αφορά τις περιοχές που παρέμεναν πιο απομακρυσμένες από το δίκτυο ΟΤΕΛΟ, ο λόγος για τους ανοικτούς χώρους χρησιμοποιούνταν ευρέως από πολιτικούς για να περιγράψει τοπικές πρωτοβουλίες, όπως ο «ανοικτός χώρος που παρέχει ένα Πολιτιστικό Κέντρο Νεολαίας». Ακόμη και σε υπο-περιφέρειες όπως η Urfahr-Umgebung, όπου δεν υπήρχαν άμεσες αναφορές σε ανοικτούς χώρους από τους ερωτηθέντες, η ηθική του ανοικτού χώρου θεωρούνταν αρκετά σημαντική για την υλοποίηση ιδεών και εγχειρημάτων από τη βάση προς τα πάνω, που δεν ήταν εφικτό να εφαρμοστούν από τον επιχειρηματικό ή τον δημόσιο τομέα. Από αυτή την άποψη, κοινωνικές επιχειρήσεις όπως το ΟΤΕΛΟ δεν θεωρούνταν αμελητέες. Περνώντας ακόμη και στο ανώτερο πολιτικό επίπεδο NUTS2, όπου οι πολιτικοί θεσμοί ήταν σαφώς αποστασιοποιημένοι από τους τοπικά εδραιωμένους ανοικτούς χώρους, τα στελέχη του *Γραφείου περιφερειακής ανάπτυξης της Άνω Αυστρίας* αναφέρονταν συχνά στους ανοικτούς χώρους και στον μελλοντικό σημαντικό ρόλο τους ως «χώροι συνάντησης, μη καταναλωτικοί χώροι, όπου οι άνθρωποι απλώς συναντιούνται ή διαμορφώνουν εργαστήρια».

Εν τέλει, το δίκτυο ΟΤΕΛΟ κατάφερε να διαδώσει ένα αφήγημα για τους ανοικτούς χώρους και την ανοικτότητα σε όλο το θεσμικό πλαίσιο του Mühliertel. Το γεγονός

αυτό κατέδειξε ότι ο λόγος για τους ανοιχτούς χώρους ενσωματώθηκε σταδιακά στους κυρίαρχους πολιτικούς θεσμούς, καθιστώντας τη νέα ορολογία αποδεκτή σε όλο το περιφερειακό πλαίσιο. Αυτή η αφήγηση του αντι-ηγεμονικού λόγου συνετέλεσε στη θεσμοθέτηση του ΟΤΕΛΟ, καθώς και της θεσμικής λογικής που στήριξε την κοινωνική επιχείρηση. Παράλληλα, η εν λόγω διάδοση κατάφερε να αμβλύνει τις ενδεχόμενες διαμάχες εξουσίας και τις θεσμικές συγκρούσεις, καθιερώνοντας κοινές αντιλήψεις και μια κοινή γλώσσα σε όλο το θεσμικό πλαίσιο του Mühlviertel.

Καταληκτικά

Η περιφέρεια NUTS3 του Mühlviertel, από τη δεκαετία του 1990 έχει βιώσει μία νεο-ενδογενή διεργασία ανάπτυξης της υπαίθρου. Αν και οι εδαφικοί και οι εξωγενείς παράγοντες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο γι' αυτή την επιτυχία, το πείραμα διακυβέρνησης και σχεδιασμού της υπο-περιφέρειας Mühlviertler Alm ανέδειξε τα νεο-ενδογενή χαρακτηριστικά αυτής της αναπτυξιακής πορείας. Στο εν λόγω πλαίσιο, τα καινοτόμα σχέδια των ανοικτών χώρων, της Agenda 21, καθώς και της βιολογικής γεωργίας αποτέλεσαν οχήματα που προώθησαν αυτήν τη νεο-ενδογενή προοπτική. Η επιτυχία των σχετικών πρωτοβουλιών βασίστηκε στη διαπεριφερειακή δικτύωση της περιοχής, που οδήγησε τη διαδικασία ανάπτυξης πέρα από το πεδίο της ενδογένειας. Ταυτόχρονα, η αποκεντρωμένη, καινοτόμος και εν μέρει τομεακή διακυβέρνηση παρείχε ένα γόνιμο πεδίο για την άνθηση αυτών των πρωτοβουλιών: το επαρκώς δομημένο θεσμικό περιβάλλον προσδιόρισε το δίκτυο αλληλεπιδράσεων και επικοινωνιών, καθώς και το πεδίο των αγώνων εξουσίας και των θεσμικών συγκρούσεων. Υπό αυτή την έννοια, καθόρισε με σαφήνεια τα πεδία ευθύνης, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις εξωγενείς πιέσεις.

Αυτό το αποκεντρωμένο πλαίσιο διακυβέρνησης επέτρεψε σε καινοτόμες πρωτοβουλίες όπως το ΟΤΕΛΟ να αναπτυχθούν και να καλύψουν τα κενά που ενέσκηψαν λόγω της εμπέδωσης του LEADER. Μέσω μιας χρηματοδοτικής αυτονομίας, το ΟΤΕΛΟ κατάφερε να εδραιώσει το πεδίο δράσης του και να αποκτήσει έναν σεβαστό ρόλο στη θεσμική αρένα. Η επιτυχία του ΟΤΕΛΟ να διεμβολίσει τον κυρίαρχο θεσμικό λόγο και να διαδώσει την ορολογία των ανοικτών χώρων, μπορεί να αποδοθεί στα χαρακτηριστικά της δομής διακυβέρνησης, στο σταθερό νομικό και κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο κοινωνικής οικονομίας, καθώς και στο ενσωματωμένο δίκτυο των ΟΤΕΛΟ σε ολόκληρη την περιοχή Mühlviertel. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι μέσω της θεσμοποίησης του ΟΤΕΛΟ, καινούριες πρακτικές και ιδέες διείσδυσαν στο θεσμικό πλαίσιο και επέβαλαν την αναδιάρθρωσή του.

Παράλληλα σε επίπεδο LEADER και ΟΤΔ, τα μεικτά δεδομένα της έρευνας κατέδειξαν μια παγίωση των ΟΤΔ, καθώς και μια ισχυρή εξωτερική κινητικότητα. Παρ' όλα αυτά, τα ποσοτικά δεδομένα έδειξαν και μία αδύναμη εσωτερική κινητικότητα των ΟΤΔ, που δικαιολόγησε την περαιτέρω διερεύνηση των οργανωσιακών περιβαλλόντων. Η ενδελεχής μελέτη ανέδειξε μια υψηλή θεσμική συνοχή εντός των ΟΤΔ, η οποία, ωστόσο,

συνοδευόταν από μια οργανωσιακή στασιμότητα, που εν μέρει περιόριζε τις πρακτικές και τις ατζέντες των ΟΤΔ.

Λόγω μιας μακροχρόνιας και επιτυχημένης διαδικασίας ανάπτυξης, οι ΟΤΔ του Mühlviertel προσκολλήθηκαν στην υφιστάμενη κατάσταση. Η τάση αυτή ενισχύθηκε από τον αναπροσανατολισμό του Αυστριακού LEADER προς πιο παραδοσιακά, γεωργικά σχέδια, εις βάρος των πειραματικών και καινοτόμων πρωτοβουλιών. Έτσι, ενώ οι ΟΤΔ του Mühlviertel διατηρούσαν την καινοτόμο τάση τους, μια οργανωσιακή στασιμότητα φάνηκε να τροφοδοτεί την εσωτερική λογική της καταλληλότητας.

Παράλληλα, η ισχυρή τοπική ενδυνάμωση και μια δυσανάλογα ενισχυμένη ενδογένεια διέυρυναν εκθετικά τους ενδογενείς πόρους και άρχισαν να περιορίζουν τις εξωγενείς αναφορές. Αυτό επέφερε μια εσωστρεφή στροφή, η οποία απομάκρυνε τις ΟΤΔ από την τοπικά ενσωματωμένη καινοτομία, με την έννοια της κοινωνικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, παρόλο που τα στελέχη των ΟΤΔ εμφανίστηκαν ιδιαίτερα δεκτικά στην καινοτομία, η σύνδεση με την εξωτερική καινοτομία που εκδηλώνεται από την κοινωνική οικονομία δεν ήταν ισχυρή. Αν και μια ιδιαίτερα αποκεντρωμένη αρένα διακυβέρνησης ενδυνάμωνε τους τοπικούς θεσμούς, ταυτόχρονα έμοιαζε να περιορίζει τον ενδιάμεσο χώρο για τη σύνδεση της καινοτόμου ατζέντας των ΟΤΔ με τις ατζέντες υψηλότερων θεσμικών φορέων αλλά και χαμηλότερων, τοπικά ενσωματωμένων δράσεων κοινωνικής οικονομίας.

Θα μπορούσε κάποιος να κάνει την εξής ερώτηση: «Γιατί δημιουργεί προβλήματα η ύπαρξη θεσμικών φορέων χαμηλού επιπέδου που να προωθούν την κοινωνική καινοτομία ανεξάρτητα;» Η απάντηση είναι ότι δεν ενσκήπτουν προβλήματα, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Το στοιχείο που ενδεχομένως καταστεί δυσχερές είναι η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της προσπάθειας, δεδομένου ότι αυτή η διαδικασία μπορεί να αποδυναμώσει τους πόρους της διαπεριφερειακής δικτύωσης. Με άλλα λόγια, η ρήση «όχι ο ένας εναντίον του άλλου, όχι ο ένας δίπλα στον άλλο, αλλά μόνο ο ένας με τον άλλο» φαίνεται να έχει και μια θεσμική απήχηση. Υπό αυτή την έννοια, ενώ το πεδίο Mühlviertel απεικόνισε ορισμένες από τις επιτυχημένες παραμέτρους της κοινωνικής καινοτομίας στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη της υπαίθρου, κατέδειξε και ότι οι συγκεκριμένοι πόροι πρέπει να καλλιεργούνται διαρκώς. Η ισορροπία μεταξύ της ενδογενούς και της εξωγενούς δυναμικής τίθεται διαρκώς εν αμφιβόλω, γι' αυτό σοβαρές ανισορροπίες μεταξύ των δύο διαστάσεων θα μπορούσαν να απειλήσουν τη νεο-ενδογενή ανάπτυξη και τις προοπτικές κοινωνικής καινοτομίας.

Βασικά σημεία κεφαλαίου

- Η έρευνα της υπο-περιφέρειας Mühlviertler Alm έστρεψε την ανάλυση πέρα από το πεδίο της εδαφικής ανταγωνιστικότητας.
- Το Mühlviertler Alm εμφανίζεται ως πρότυπο νεο-ενδογενούς ανάπτυξης,
- Οι ανοικτοί χώροι, η Agenda 21, καθώς και η βιολογική γεωργία αποτέλεσαν πονήματα που αναπτύχθηκαν με βάση (και ανέπτυξαν περαιτέρω) τις ισχυρές περιφερειακές ταυτότητες και τους υψηλούς θεσμικούς και κοινωνικούς πόρους.

- Η ισχυρή δικτύωση του Mühlviertel υποστηριζόταν από ένα καινοτόμο πεδίο διακυβέρνησης, το οποίο περιόριζε τους αγώνες εξουσίας και τις θεσμικές συγκρούσεις και άμβλυσε τις εξωγενείς πιέσεις.
- Η τομεακή διακυβέρνηση του Mühlviertel προσδιόριζε τα πεδία ευθύνης, άμβλυσε τις εξωγενείς πιέσεις και περιόριζε τις θεσμικές συγκρούσεις.
- Το αποκεντρωμένο πλαίσιο διακυβέρνησης επέτρεψε στο ΟΤΕΛΟ να αναπτυχθεί και να καλύψει κενά που άφησε η ενσωμάτωση του LEADER.
- Το ΟΤΕΛΟ αποτέλεσε ένα κατάλληλο και νομιμοποιητικό υποκατάστατο, το οποίο κάλυψε τα ενδεχόμενα κενά που άφησε πίσω της η ενσωμάτωση του LEADER.
- Η πολιτική δυναμική του ΟΤΕΛΟ ήταν το αποτέλεσμα μιας αυτονομίας χρηματοδότησης στο πλαίσιο μιας εξαιρετικά αποκεντρωμένης πολιτικής δομής.
- Το δίκτυο ΟΤΕΛΟ κατάφερε να διαδώσει ένα αφήγημα για τους ανοιχτούς χώρους, καθώς και την ανοιχτότητα, σε όλο το θεσμικό πλαίσιο του Mühlviertel.
- Μέσω της θεσμοποίησης του ΟΤΕΛΟ, καινούριες πρακτικές και ιδέες διείσδυσαν στον θεσμικό πλαίσιο και επέβαλαν την αναδιάρθρωσή του.
- Η παγίωση των ΟΤΔ στην τοπική κοινότητα ήταν μια σημαντική θεσμική ιδιότητα για την από-κάτω-προς-τα-πάνω ανάπτυξη του Mühlviertel.
- Τα στελέχη των ΟΤΔ φάνηκε να εκτιμούν, σε μεγάλο βαθμό, την περιφερειακή τους ταυτότητα και να ταυτίζονται με τα συμφέροντά τους με τα συμφέροντα της περιοχής.
- Τα οργανωσιακά περιβάλλοντα των ΟΤΔ παρουσίαζαν μια χαμηλή εσωτερική κινητικότητα, καθώς και δυσκολίες προσαρμογής.
- Αναμφισβήτητα, το επίπεδο συνοχής εντός των ΟΤΔ ήταν αρκετά υψηλό.
- Μια χρονοβόρα γραφειοκρατία επέτεινε την οργανωσιακή στασιμότητα.
- Το παράδειγμα του Mühlviertler Alm έδειξε ότι οι θεσμοί που ακολουθούν μια μακρά και επιτυχημένη διαδικασία ανάπτυξης μπορεί να αντιμετωπίσουν κορεσμό εις βάρος της εξωστρέφειας και της καινοτομίας τους.
- Οι ΟΤΔ του Mühlviertel, παρά την υψηλή δημιουργικότητα και εξωστρέφειά τους, εμφανίστηκαν προσκολλημένες στο επιτυχημένο status quo.
- Η μακροπρόθεσμη επιτυχία των ΟΤΔ τροφοδότησε μια ενισχυμένη λογική καταλληλότητας εντός των οργανισμών.
- Τα στελέχη των ΟΤΔ εμφανίστηκαν ιδιαίτερα επιφυλακτικά απέναντι στην κοινωνική οικονομία, καθώς θεώρησαν ότι τα ιδρύματά τους έχουν τον βασικό κοινωνικό καινοτόμο ρόλο.
- Οι ΟΤΔ του Mühlviertel έμοιαζαν να ενσωματώνουν το πεδίο και τις δράσεις της κοινωνικής οικονομίας.
- Ο συγκεντρωτισμός των ΟΤΔ θα μπορούσε να οδηγήσει σε αποδυνάμωση της δικτύωσης και σε απαξίωση του κοινωνικού κεφαλαίου.
- Η ισορροπία μεταξύ της ενδογενούς και της εξωγενούς δυναμικής βρίσκεται συνεχώς σε κίνδυνο. Αναμφίβολα, μάλιστα, σοβαρές ανισορροπίες μεταξύ των δύο διαστάσεων θα μπορούσαν να απειλήσουν τη νεο-ενδογενή ανάπτυξη και τις προοπτικές κοινωνικής καινοτομίας.